

ГЕОГРАФИЈА НЕФОРМАЛНИХ НАСЕЉА У БЕОГРАДУ: ПРИМЕР КАЛУЂЕРИЦЕ

Лидија Тошовић¹

Резиме: Неформална насеља представљају свеprisутан феномен данашњице у многим урбаним подручјима. Још од шездесетих година прошлог века, у Београду долази до настанка првих оваквих насеља. Урбано подручје Београда је доживело значајне просторно-демографске трансформације услед снажног процеса урбанизације и интензивних миграционих токова на релацији село-град. Овај популациони притисак изазвао је рапидан урбани развој који се преливао и на периурбана подручја, која постају зоне прилива становништва и експанзије неформалне стамбене градње. Прва асоцијација када је реч о неформалним насељима у Београду јесте Калуђерица, насеље које припада општини Гроцка. Ово градско насеље на југоисточном ободу града неретко се назива и „највећим дивљим насељем у Европи.“ Тако окарактерисано, привлачи велику пажњу аутора који се баве различитим научним дисциплинама, а пре свега географом. Овај рад има циљ да пружи увид у урбано-географске карактеристике насеља Калуђерица. Методологија се ослања на анализу доступних извора података, укључујући планску документацију, пописну статистику и релевантне студије из ове области. У раду се посебна пажња посвећује социо-економском контексту неформалних насеља, фокусирајући се на просторно-популациони развој насеља, као и диференцирање основних етапа у његовом развоју. Евалуација стања стамбене инфраструктуре такође је важан елемент анализе неформалних насеља као што је Калуђерица. Кроз ову студију случаја, рад настоји да допринесе дубљем разумевању географије неформалних насеља и пружи детаљнији увид у динамику њиховог урбаног развоја, кроз анализу социо-економских фактора. Резултати рада би допринели указивању на главне изазове са којима се сусрећу савремена неформална насеља, као и да потенцијално послуже као основа за формирање стратегија урбаног планирања, развоја политика и усмеравање интервенција како би се на те изазове успешно и одговорило.

Кључне речи: неформална насеља, урбани развој, урбанизација, Калуђерица, Београд

УВОД

Како бисмо боље разумели рецентну насеобинску слику Београда данашњице, потребно је осврнути се на период после Другог светског рата. Становништво Београда се скоро удвостручило крајем 40-их година 20. века, достигавши број од 600.000 становника. Овакав раст представљао је резултат природног кретања становништва, али много више интензивних миграција из руралних подручја, као последица процеса индустријализације. Процес урбанизације у Београду попримио је широке размере, и до седамдесетих година број становника се поново удвостручио, износивши 1,2 милиона. У то време, урбана и стамбена инфраструктура није била довољног капацитета да подржи прилив индустријских радника у Београд. Међутим, тадашњи саобраћајни систем је омогућавао радницима да се настане у периурбаним подручјима, што је за последицу имало пораст броја становника управо у тим деловима града (Tosics, 2005). За време социјализма, развој градова је био далекосежно планиран и строго контролисан од стране режима. Држава је поседовала већи део урбаног земљишта и била је одговорна за изградњу готово комплетног стамбеног фонда Београда (Nedovic-Budic et al, 2006). У идеалном сценарију, циљ је био обезбеђивање станова за сво становништво, што је било тешко оствариво. Онима који нису успели да осигурају стан путем државно обезбеђеног колективног становања, остало је да пронађу решење ван планова. Прва неформална насеља почела су да се развијају током социјалистичког периода, али је њихов број био мали (Simeunčević Radulović et al, 2013).

Интензиван процес урбанизације и развој Београда у правцу центар-периферија условили су незакониту стамбену градњу, и као крајњи производ, формирање неформалних насеља. У градовима који се налазе у земљама у развоју, попут Београда, неформална насеља

¹ Докторанд, suklidija@gmail.com

нису само интегрални део урбане структуре, већ и главни покретач даљег урбаног ширења. Проблеми неформалне градње у Југоисточној Европи налазили су се 2004. године на дневном реду министарске конференције у Бечу. Према дефиницији, тамо је утврђено: „Неформална насеља су насеља која, из различитих разлога, не испуњавају захтеве за правно признавање (и изграђена су без поштовања формалних поступака за правно власништво, пренос власништва, као и грађевинске и урбанистичке регулативе), постоје у својим респективним земљама и ометају економски развој. Иако постоји значајна регионална разноврсност у њиховом појављивању, ова насеља су углавном карактерисана неформалним или несигурним правом на земљиште, неадекватним приступом основним услугама, како социјалној, тако и физичкој инфраструктури (Ratkaj et al, 2010).“

Као значајан фактор експанзије неформалних насеља издваја се и прилив избеглица и прогнаних лица из Босне и Херцеговине и Хрватске у периоду од 1992-1995., као и интерно расељених лица са Косова и Метохије после 1999. Велики део овог становништва је, у процесу интеграције у локалне заједнице, себи обезбеђивао стамбени простор искључиво путем неформалних облика изградње (Milić et al, 2004). Такође, период транзиције означио је и период корених промена у сфери власништва над становима и регулације планирања урбаног земљишта. У периоду транзиције, враћено је приватно власништво над становима и коришћење земљишта. Истовремено, неформална градња у Београду достиже до тада незабележене размере, и означава доминантан правац урбаног раста и развоја Београда, посебно његових периферних делова. Упркос томе, детаљна званична студија која би утврдила границе ових подручја, број неформалних стамбених јединица и њихових становника, никада није спроведена. Неколицина студија наводи различите претпоставке које се крећу око 150.000 бесправно изграђених објеката, што дефинитивно није коначан број, и велика је вероватноћа да је у реалности вишеструко већи (Petovar, 2005).

ТЕОРИЈСКЕ ОСНОВЕ ИСТРАЖИВАЊА НЕФОРМАЛНИХ НАСЕЉА

Од 60-их година 20. века ова тема је непрекидно актуелна и завређује пажњу многих теоретичара. Истраживачка искуства америчког антрополога Оскара Луиса резултирала су формулисањем теорије културе сиромаштва, која је снажно утицала на савремене погледе и политике у вези са неформалним становањем. Луис је веровао да култура сиромаштва обухвата различите системе вредности и уверења везана за сиромаштво, те да такво становништво поседује одређене заједничке особине, као што су равнодушност и тежња за пуким задовољавањем основних потреба. Пропагирао је став да се ова, како је називао, супкултура преноси са генерације на генерацију у мери да онемогућава становништво да напусти сиромаштво. Овакви ставови допринели су честим пежоративним описима неформалних насеља од стране научне и стручне јавности (Lewis, 1966).

Први противуречни талас мишљења долази од Чарлса Абрамса. Он је снажно оспорио Луисову идеју да становништво неформалних насеља није спремно да делује у циљу унапређења стамбених услова. Тврдио је да је оснаживање концепта само-одрживости и само-довољности таквих насеља најбољи начин за унапређење квалитета живота у њима. Према Абрамсу, неформална насеља нису главни извор урбаних проблема нити просторна манифестација културе сиромаштва – она су одговор на тренутно стање у урбаном ткиву и могу бити само прелазни степен развоја једног насеља (Abrams, 1966).

Међу теоретичарима који су заступали позитивизам и концепт самоодрживости унутар становања у неформалним насељима истиче се Џон Тарнер, амерички архитекта и планер. Он је сматрао да је формирање оваквог типа урбаних форми једноставно производ различитости у погледу стамбених потреба и приоритета хетерогеног и неравномерно распоређеног градског становништва. Такође, сматрао је да јединствено решење није пожељно нити могуће. Он апострофира концепт самопомоћи за овакав тип становања, уз неопходност финансијске интервенције власти. (Turner, 1967) Тарнерова размишљања допунио је и Вилијам Мангин, који је сматрао да упркос стигматизацији, већина становништва неформалних насеља тежи ка социјалној стабилности. Залагао се за разбијање предрасуда о неформалним насељима и благонаклоно посматрао хетерогеност у стамбеној структури. Сматрао је да илегална градња као таква, ипак доноси бенефите за одређене групе становништва које су добиле прилику да реше стамбено питање (Mangin, 1967).

Мање конзервативне и оптимистичке ставове заступали су и Мануел Кастелс, Фернандо Ернико и Џенис Перлман. Ови мислиоци су постали пионири у погледу демистификације неформалног становања. Посматрали су таква насеља као интегрални део урбане форме, залажући се да је термин „субурбани“ неправедан.

Раковски се бавио тематиком проблема урбаних неформалних форми са два аспекта – структуралистичког и неолибералног. Структуралистички приступ је базиран на неомарксистичкој мисли и теорији зависности. Сматрао је да је важност овог приступа управо то што оправдава неформалну урбану форму у субурбаним подручјима, објашњавајући је помоћу неуравнотежене природе развоја условљене капитализмом. Неолиберални приступ упућује на правно-биروقратску сферу проблема, и он јасно диференцира формални и неформални сектор. Овај приступ уважава правни и институционални оквир и тежњу да неформално прерасте у формално (Fegue, 2007).

Године 1985, Дејвид Харви се успротивио приватном власништву сматрајући да иде у корист искључиво капиталистичком режиму. Веровао је у тесну везу просторне организације друштва са општим механизмима развоја, и да је од виталног значаја за разумевање града управо разумевање процеса генезе и трансформације урбаних форми. Наглашавао је моћ урбаног окружења да рефлектује стање у друштву, и сматрао је урбану форму за просторну манифестацију односа на тржишту (Harvey, 1985).

ПРОСТОРНО-ДЕМОГРАФСКА ТРАНСФОРМАЦИЈА НАСЕЉА КАЛУЂЕРИЦА

У литератури, али и у свакодневном животу, Калуђерица представља синоним за неформална насеља у Србији. Ово насеље које припада општини Гроцка већ деценијама носи епитет „највеће дивље насеље на Балкану“, и као такво, у великој мери је стигматизовано. Иако се урбани пејзаж Калуђерице током времена динамично мењао, ово насеље и даље важи за најстарије неформално насеље у Београду.

Насеље је смештено на подунавском делу Шумадијске греде југоисточно од центра Београда, од кога је удаљено 6 km. Калуђерица се развијала између два важна путна правца – на западу аутопута Е-75 и на истоку магистралног пута Београд-Смедерево. Са јужне стране, око 3 km од централног дела насеља, налази се кружни пут (Јовановић, 1978).

У својој првобитној форми, насеље је имало обележја збијеног типа насеља. Услед рапидног урбаног развоја, прерасло је некадашње границе и просторно се ширило дуж саобраћајница и у долини. Развој није био континуиран нити је полазио из јединственог језгра, већ су се групе кућа формирале на мањој удаљености – углавном уз Смедеревски пут и испод гробља. Новонастала језгра су временом увећавала број кућа и ширила се стихијски. Примећују се мање и веће концентрације насеобинских јединица у јединственом насеобинском систему, што представља одлику разбијеног типа насеља (Јовановић, 1978).

Према последњем попису становништва из 2022. године, насеље Калуђерица броји 28.483 становника. Посматрајући број становника по насељима по пописима 1948-2022, управо у Калуђерици је забележен највећи релативни пораст броја становника. Насеље је у периоду између првог и последњег пописа становништва повећало број становника двадесет пута. Највећи пораст евидентиран је између 1971. и 1981., када је број становника порастао са 1909 на 12.435. У наредна два међупописна периода, број становника се сукцесивно повећавао, док се на последња три пописа запажа блажи пораст. Када је о броју домаћинстава реч: статистика иде у прилог тврдњи са почетка рада да је неформална градња у Калуђерици узела маха током седамдесетих година прошлог века. У међупописном периоду 1971-1981. број домаћинстава у насељу се повећао са 493 на 3631.

Табела 1. Преглед броја становника и броја домаћинстава у насељу Калуђерица 1948-2022.

Пописна година	Број становника	Број домаћинстава
1948.	934	178
1953.	1011	191
1961.	1066	236
1971.	1909	493
1981.	12.435	3631
1991.	18.326	5061
2002.	23.397	7429
2011.	26.904	8801
2022.	29.483	10912

Извор: Републички завод за статистику, 2023.

Унутар стамбеног фонда превладавају породичне и вишепородичне приватне куће, које је становништво само изградило. У последње две деценије, приметан је пораст инвеститорске градње, који се огледа у градњи појединачних стамбених зграда и мањих стамбених комплекса. Просечна величина стамбених јединица износи око 75 m², што је за око 9 m² више од просечне величине станова у Београдском региону (Вајић et al, 2016).

Према попису из 2022., насеље броји 29.483 становника у 10.912 домаћинстава. Стварни број становника је вероватно знатно већи, а процене се крећу и до 70.000 становника (Milić et al, 2004). У прилог овоме говоре и подаци мобилних оператера и интернет провајдера. Разлози за овакво одступање су често непријављен статус подстанара, али и нерешено власништво над стамбеним објектима.

Неки од главних узрока интензивног урбаног и демографског развоја Калуђерице јесу недостатак доступних станова у центру Београда или насељима ближим центру, и истовремено близина Калуђерице центру Београда, као и њена солидна саобраћајна повезаност. Такође, недостатак адекватних стамбених политика у то време је представљао олакшавајућу околност за експанзију неформалног становања: У Генералном урбанистичком плану за Град Београд из 1969. и 1970, линија разграничења која је означавала зону у којој није дозвољена изградња појединачних вишестамбених објеката постављена је тачно изван граница насеља Калуђерица (Žerjav, 2014.)

Према Савелићевој (1988)., урбанистички планови с краја прошлог века проблем насеља Калуђерица третирали су као нешто што треба санирати, а не као насеље које има потенцијал за урбано планирање и касније одржавање. Седамдесетих и осамдесетих година прошлог века, Калуђерица је имала ограничен приступ канализационој мрежи и пијаћој води. Домаћинства су се снабдевала водом помоћу старих јавних чесми повезаних са градским водоводним системом, или из приватних бунара са хемијски и бактериолошки неисправном водом. Социјална инфраструктура је такође била недовољно развијена, што илуструје пример ограничених капацитета рада локалне Основне школе „Алекса Шантић“ и Дома здравља, као и недостатак спортско-рекреативних и садржаја за младе. Изглед мреже улица такође није био репрезентативан – уске, неасфалтиране, неправилне, што је допринело слабој функционалности саобраћајне мреже. Наводи се да јавни градски превоз није био на задовољавајућем нивоу и није испуњавао потребе бројних дневних миграната (Савелић, 1988). У међувремену, догодиле су се позитивне промене на плану комуналне и јавне инфраструктуре, али бројни изазови са којима се становништво и дан данас сусреће датирају још из 1980-их година (Petrić et al, 2014).

ПЕРИОДИЗАЦИЈА УРБАНО-ГЕОГРАФСКОГ РАЗВОЈА НАСЕЉА

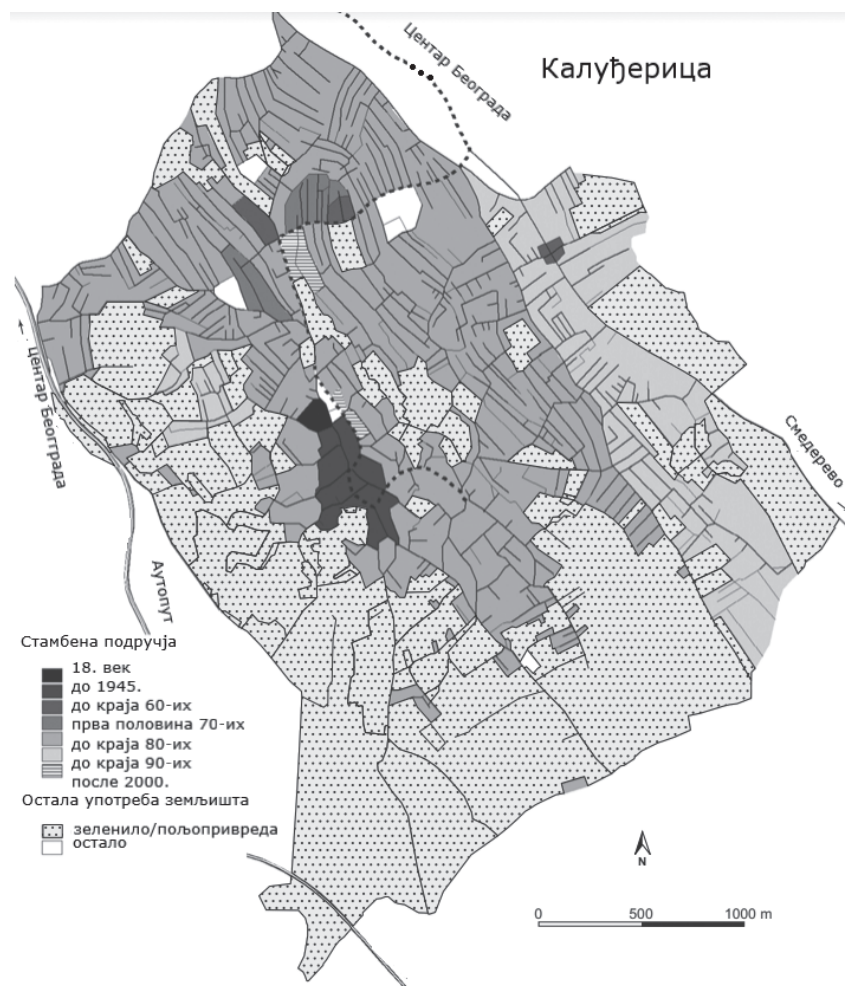
Континуитет насељености на простору насеља Калуђерица датира још од половине 18. века. Ово поглавље настоји да расветли етапе насеобинског развоја, узимајући у обзир географско-историјске, политичке и друштвено економске прилике.

Формирање језгра насеља средином осамнаестог века означава **прву етапу** формирања самог насеља. Језгро је формирано у долини потока Баре, у близини данашње Основне школе и зграде локалне самоуправе. **Друга етапа** обележена је досељавањем нових породица и деобом патријархалних задруга. Језгро је већ стабилно и густо насељено, а око њега се подижу нове куће и насеље се равномерно просторно шири. Слични трендови су се наставили и у периоду између два светска рата, који ће за потребе овог рата бити назван **трећом етапом** развоја Калуђерице. Потребно је напоменути да овде и даље нема речи о неком снажнијем интензитету развоја. Током Другог светског рата, у одређеној мери је оштећен стамбени фонд услед ратних разарања. Пораст броја стамбених објеката је занемарљив, јер се више радило на санацији постојећих објеката (Јовановић, 1978; Göler et al, 2012).

Следећа, **четврта** по реду фаза везује је се за период после Другог светског рата, када долази до збијања изграђеног стамбеног ткива, углавном због оснивања домаћинстава од стране каснијих генерација аутохтоних породица. Истовремено, насеље се просторно шири према југу дуж Смедеревског пута. Насеље је задржало руралне карактеристике, а промене се огледају у чињеницама да је дошло до електрификације насеља и да је доведен нисконапонски вод. Такође, постављена је тврда подлога на путу Калуђерица-Лештане, а средином 1976. отпочиње и парцелизација земљишта. За време ове фазе, разликују се два подручја проширења Калуђерице: прво је подручје непланских грађевинских активности поред претходно планираних делова насеља, а друго је подручје на северном делу језгра, које је тада добило и аутобуску линију градског превоза (Јовановић, 1978; Göler et al, 2012).

Пета етапа јесте кључна јер означава период интензивне стамбене градње, на потезу између основне школе и гробља. Интензивну градњу нису пратиле одговарајуће интервенције власти у домену комуналне инфраструктуре. Управо се за ову етапу везује иницијална неадекватна парцелизација земљишта, која представља један од основних предуслова даљег неформалног развоја насеља. На парцелама које су неподесног облика и недовољне величине подизани су објекти без грађевинских дозвола (Јовановић, 1978; Göler et al, 2012).

Истовремено, постојећа електро-мрежа није задовољала потребе становништва. Средином седамдесетих година, у Калуђерицу је доведен високонапонски вод, и уједно су изграђене две трафо станице, што је омогућило стабилно снабдевање насеља електричном енергијом (Јовановић, 1978). Из ове етапе датира и велики део асфалтних путева унутар насеља, као и решење проблема водоснабдевања. Калуђерица није била повезана на канализациону мрежу. Период од средине 70-ух до почетка 90-их карактерише експлозивна неформална грађевинска активност и одговарајуће обимно просторно увећавање насеља. Чак 47% објеката забележених 2002. потиче из периода од 1971. до 1980., а додатних 31% из периода од 1981. до 1991. године (Göler et al, 2012).

Карта 1. – Етапе насеобинског просторног развоја насеља Калуђерица
Извор: Göler et al, 2012.

Овакав развој насеља суочава његово становништво са првим изазовима – проблем снабдевања робом широке потрошње, недовољан капацитет школе, неадекватне просторије месне заједнице, државне апотеке, амбуланте и библиотеке, као и непостојање поште.

Деведесетих година се наставио тренд значајног пораста стамбених јединица (11% укупног стамбеног фонда евидентираног 2002.), што означава **шесту фазу** насеобинског развоја. Неформална стамбена градња је била посебно интензивирана дуж Смедеревског пута. Земљиште дуж ове саобраћајнице претходно је било ослобођено од било какве градње због атрактивне локације и високе процењене вредности. Међутим, прилив избеглица из Хрватске и Босне и Херцеговине, и то земљиште је постало веома пожељно за просторно ширење Калуђерице, што је држава одлучила да толерише, с обзиром на политичке и економске околности у то време (Göler et al, 2012).

Након планерске кризе, урбано планирање поново постаје актуелна тема 2000. године. У **седмој фази** развоја Калуђерице, могу се препознати први утицаји демократских реформи. Неформалан урбани развој као такав није могао бити потпуно сузбијен, али први успеси на пољу планирања се огледају у континуираној легализацији старијег грађевинског фонда и појачаној контроли рецентних грађевинских активности, у циљу превенције неформалне стамбене градње у будућности (Göler et al, 2012).

Након тога су озаконена два нова подручја предвиђена за стамбену градњу, дуж линије градског превоза 309. У првом, на северном делу Калуђерице, планиране су мешовите грађевинске структуре са породичним кућама и стамбеним зграда, док су у другом, недалеко од старог језгра насеља, планирани стамбени блокови. Овакве активности свакако је требало поздравити, али становништво и јавност остали су ускраћени за одговор надлежних органа на питања због чега је овакав тип градње добио предност над изградњом канализационе мреже (Göler et al, 2012).

ПОТЕНЦИЈАЛИ И ОГРАНИЧЕЊА СТАНОВАЊА У НЕФОРМАЛНИМ НАСЕЉИМА

Калуђерица данас, чак и након свега изложеног у раду, у реалности по физиономским карактеристикама насеља не одудара много од неких других београдских насеља, која су далеко мање „на лошем гласу.“

Као главну предност Калуђерице многи наводе и даље релативно прихватљиве цене земљишта (пољопривредно земљиште у приватном власништву, што представља потенцијално грађевинско земљиште.) Интересантно је поређење како су се цене земљишта кретале пре само 12 година: плац се 2012. године могао купити за 500 евра по ару, док се данас цене крећу од 2000 до 10.000 евра по ару. Цене зависе од доступности пута, прикључака за воду и електричне енергије. Трендови градње у многоме су се променили – раније је становништво само градило приватне вишеспратне куће. Куће су грађене по фазама, сопственим капиталом, веома једноставног изгледа без било каквих карактеристичних стилова градње (Petrić et al, 2018). Међутим, у последњој деценији доминира инвеститорска градња стамбених зграда са већим бројем станова. Године 2012., цене станова у Калуђерици су се кретале око 700-900 евра по метру квадратном, док данас достижу и до 1800 еур/м².

Вишегодишње одсуство примене урбанистичких планова и регулација овог насеља, које је пратило бесправну градњу, за последицу је имало изостављање реда у формирању грађевинских парцела и регулација стамбених улица. Због теренских препрека (стрми нагиби, парцијалне и шире појаве клизишта) и уске приступне уличне мреже, отежано је уређење и комунално опремање насеља у целини, што представља свакодневни проблем локалном становништву. Највећи део насеља настао је изградњом на слободно подељеним пољопривредним парцелама, чиме је настала врло испрекидана саобраћајна и инфраструктурална мрежа (Đukić & Stupar, 2009).

Многа од питања која се тичу функционално-просторне организације насеља остају нерешена, укључујући питања адекватног система јавног градског превоза, управљања отпадом и јавних услуга. Линија градског превоза која саобраћа на траси Калуђерица – Усатничка, једина је којом становници овог насеља могу да дођу до града, и то само до рубних делова општине Звездара. Како је велики проценат становништва запослен на територији општина Стари Град и Нови Београд, неопходно би било увести бар још једну линију јавног градског превоза. Такође, проблем паркирања са којим се сусрећу готово све општине и насеља у Београду, прелио се и на овај насеобински простор. У Калуђерици је то посебно изражено, због густе мреже уских улица и проширивања окућница приватних кућа на уштрб јавних површина, за време процвата неформалне градње.

У међувремену, Калуђерица је 2010. године добила још једну основну школу, али многи сматрају да је овом насељу потребна и средња школа, што би допринело јачању Калуђерице као локалног центра, и ослабило интензитет дневних миграција средњошколаца. Дом здравља у Калуђерици такође је реновиран. Овај објекат, који представља истурено одељење ДЗ „Миливоје Стојковић“ из Гроцке, налази се у самом центру насења, и у оквиру њега се налазе хитна помоћ, кабинет за рендген и ултразвук, педијатрија, гинекологија, стоматологија, лабораторија и поливалентна патронажна служба (Урбанистички завод Београда, 2017). Проблем снабдевања више није актуелан – Калуђерица поседује савремени тржни центар и објекте свих већих ланаца супермаркета који послују у Србији. Задовољавање потреба савременог човека у многоме

² Извор: <https://www.halooglas.com/>

је олакшано, имајући у виду да насеље има велик број разних објеката услужног занатства, угоститељских објеката, и специјализованих продавница. Почетком овог века, подигнута је и црква – Храм Светих Јоакима и Ане. Осим државне предшколске установе „Лане“, у Калуђерици је последњих година отворено више приватних вртића који прихватају субвенције града, те је проблем са мањком овог типа установа у великој мери ублажен.

На основу горенаведеног, може се донети закључак да су ипак начињене многе позитивне промене. Па ипак, Калуђерици и дан-данас недостаје много тога што је од велике важности за квалитет живота становништва и одрживи урбани развој – зелене површине, паркови, објекти за спорт и рекреацију, садржаји за децу и младе, али и за пензионере.

Уколико постоји тежња да се насеље остави будућим генерацијама са много више могућности и потенцијала за развој, требало би да се редефинишу правци будућих развоја.

Многи би помислили да су поменуте потребе становништва секундарне ствари, кад нису решена основна питања легализације објеката, али штета је већ учињена. Калуђерица се не може градити испочетка, али се могу ублажити негативне последице вишедеценијске неконтролисаних градње и будући урбани развој усмерити у одрживом правцу.

ПЕРСПЕКТИВЕ ТРАНЗИЦИЈЕ КА ФОРМАЛНОМ ОБЛИКУ СТАНОВАЊА

Накнадна формализација, односно легализација неформалних објеката у Калуђерици представља велики изазов. Покушаји надлежних органа да на њега одговоре најпре је био путем рушења нелегално израђених објеката, што није успело да успостави континуитет, нити да одговарајуће резултате. Године 2003., донесен је Закон о планирању и изградњи, који је минимализовао прописе и потребне документе за добијање грађевинских дозвола, те предвидео ниске накнаде за легализацију објеката. Предат је велики број нових захтева за легализацију, само у Београду чак 130.000 (UN-Habitat, 2006). Међутим, симболичан број захтева је заиста реализован, што је условило поновни приступ овом проблему и доношење нове законске регулативе која додатно јача права власника илегалних објеката.

Упркос овим напорима, до потпуне формализације стамбене градње у Калуђерици до данас није дошло. У већини случајева разлог томе су нерешена питања имовинских односа. Да би ушао у процес легализације, потребно је да власник неформално изграђеног објекта истовремено има власништво и над земљиштем. Иако су већина подносилаца захтева заправо власници земљишта на ком се налази њихова кућа, они то не могу правно доказати. Разлог за то лежи у чињеници да је досељено становништво обично стицало пољопривредно земљиште из приватног породичног власништва и потписивало уговор само са једним чланом породице, који формално можда није био власник. С обзиром на то да је велики број наследника (тадашних стварних власника) у међувремену преминуо, тешко је пратити пренос власништва и једном за свагда решити овај проблем. Чак и у случајевима када је наследник још увек жив, власници објеката су у неповољној преговарачкој позицији (Göler et al, 2012).

ЗАКЉУЧАК

Ретроспективом узрока, генезе и последица неоформалне изградње као облика децентрализоване и непланског урбаног развоја Београда на примеру насеља Калуђерица, јасно је да је реч о сложеном урбаном феномену. Стручњаци из разних области чију пажњу завређује ова проблематика деценијама уназад се труде да дају свој допринос решењу проблема неформалне градње и становања и укажу на све мањкавости у теорији и у пракси. Урбана географија, као хроничар трансформације насеља, игра кључну улогу у проучавању неформалних градских насеља пружајући дубље разумевање њихове структуре, динамике и утицаја на урбани пејзаж. Генерални урбанистички план Београда до 2041. препознаје санацију и заокружење постојећих објеката у насељу као приоритете када је реч о периферној зони града, у коју је планом сврстана Калуђерица. Постављени циљеви ће бити остварени путем контролисане градње, усмеравања на потпуније и квалитетније инфраструктурно опремање и проширење понуде садржаја неопходних за подизање квалитета становања.

Парадоксално, истраживања спроведена претходних година показују да је становништво генерално задовољније условима и квалитетом живота у насељу, који су „много бољи него што су раније били“ (Вајић et al, 2016).

Калуђерица представља један спецификум урбане неформалности, социјалне маргинализације и укореењеног урбано-руралног начина живота. Несумњиво, неформалност у контексту савремене трансформације насеобинског простора Калуђерице није нужно феномен сиромаштва, баш као што се ни урбанизација не може тумачити као индикатор просперитета. Специфична историја неформалности, која је почела у социјалистичком и настављена у пост-социјалистичком друштвено-историјском контексту, створила је дугорочно укореењен образац насељавања који је преживео све друштвене промене и покушаје реорганизације. Даљи напори за легализацију могу бити кључни за унапређење услова живота у Калуђерици, али ће бити важно водити рачуна о специфичним социо-економским детерминантама које су обликовале ово насеље.

ЛИТЕРАТУРА

- Јовановић, Р. (1978). Преображај приградских насеља на примеру Сремнице и Калуђерице. *Зборник радова Географског института 'Јован Цвијић', САНУ, 30, С, 145-195.*
- Попис становништва, домаћинстава и станова 2022. Упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002, 2011 и 2022. Републички завод за статистику, 2023.
- Савељић, Б. (1989). *Београдска фавела: Настанак и развој Калуђерице као последица бесправне стамбене изградње у Београду*. Београд: Истраживачко-издавачки центар ССО Србије.
- Стратегија одрживог урбаног развоја Републике Србије до 2030. године: 47/2019-4
- Урбанистички завод Београда (2017). плана Генералне регулације грађевинског подручја седишта јединице локалне самоуправе, целина XX, општине Гроцка, Палилула, Звездара и Вождовац
- Abrams, C. (1966). *Man's Struggle for Shelter in an Urbanizing World*. Boston: The MIT Press Classic Series.
- Bajić, T., Petrić, J., Nikolić, T. (2016). Fuel poverty and perception on housing and environmental quality in Belgrade's informal settlement Kaluđerica. In: *Spatium*, 35, 1-9
- Đukić, A., Stupar, A. (2009). Unplanned Settlements, (Un)Expected Problems: 'Green' Solutions for Low Carbon Serbia?, *45th ISOCARP Congress 2009*.
- Fegue, C. (2007). Informal settlements' planning theories and policy-making in sub-Saharan Africa – from 'site' to 'people': a critical evaluation of operations 'Murambatsvina' and 'Garikai' in Zimbabwe. *International Journal of Sustainable Development and Planning*, 2(4), 445-460.
- Göler, D., Martinović, M., Ratkaj, I., & Šantić, D. (2012). Informelles Wohnen als Routine? Multiple urbane Transformationen in der Agglomeration Belgrad: Das Beispiel Kaluđerica. In: *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft*, 212-237
- Harvey, D. (1985). *The Urbanization of Capital: Studies in the History and Theory of Capitalist Urbanization*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Lewis, O. (1966). *Livida: A Puerto Rican Family in the Culture of Poverty*. New York: Random House.
- Mangin, W. (1967). Latin American squatter settlements: a problem and a solution. *Latin American Research Review*, 2(3), 65-98.
- Milić, V., Petovar, K. & Čolić, R. (2004). Bespravna izgradnja u Srbiji: Geneza i perspektive rešavanja problema. *Strateški okvir za održivi razvoj Srbije* 253-261.
- Nedović-Budić, Z., Tsenkova, S. & Marcuse, P. (2006). The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe.
- Petovar, K. (2005). Urbanizacija bez urbanosti – bilanca rasta gradova u Srbiji. *Sociology and Space* 43/3: 725-749
- Petrić, J., Bajić, T., Basarić, J. (2014). Nekontrolisano širenje grada pod uticajem faktora rezidencijalnog izbora – primer naselja Kaluđerica u Beogradu. *Lokalna samouprava u planiranju i uređenju prostora i naselja*, Conference proceedings, 3-5 April 2014, pp. 421-427.
- Petrić, J., Bajić, T., Danilović, H.N. (2018). *Urban sprawl of informal settlements in Belgrade, Serbia: Models for standardization and reflections on recovery*. *ISUF Italy 2018 4th International Congress: Reading built spaces, Cities in the making and future urban form, Conference proceeding*, U, 793-801
- Ratkaj, I., Martinović, M., Sibinović, M. (2010) Geneza problema neformalne stambene gradnje u Beogradu. u: *Lokalna samouprava u planiranju i uređenju prostora i naselja, Zbornik radova*, Beograd: Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet, str. 349-360
- Simeunčević Radulović, S., Mitrović, B., Ralević M., Đurović, M. (2013). Informal Growth of Housing in Belgrade under the Impact of Transition to Global Economy, *Planum -The Journal of Urbanism*, n.26, vol. 1/13, 1-13/13.
- Tosics, I. (2005). City development in Central and Eastern Europe since 1990: The impact of internal forces. *Transformation of Cities in Central and Eastern Europe: Towards Globalization*. 44-78.
- Turner, J.F.C. (1967). Barriers and channels for housing development in modernizing countries. *Journal of the American Institute of Planners*, 33(3), 167-181.
- UN-HABITAT UNITED NATIONS HUMAN SETTLEMENTS PROGRAMME (2006), Four Strategic Themes for the Housing Policy in Serbia. Belgrade.
- Žerjav, B. (2014). Incorporating Informal Construction: Urban Planning in Belgrade and Proposals for Changes. *Journal of Urban Planning and Development*, 140(2)

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ:

<https://www.halooglas.com/> - приступљено 6.6.2024.

**GEOGRAPHY OF INFORMAL SETTLEMENTS IN BELGRADE: THE
CASE OF KALUĐERICA**

Lidija Tošović³

Abstract: Informal settlements are known as a contemporary phenomenon in many urban areas world-wide. Since the 1960s, Belgrade has witnessed the emergence of the first such settlements. The urban area of Belgrade has undergone significant spatial and demographic transformations due to the strong process of urbanization and intensive migration flows from rural to urban areas. This population pressure has led to rapid urban development, sprawling over into peri-urban areas that have become zones of population influx and the expansion of informal housing construction. The first association when it comes to informal settlements in Belgrade is Kaluđerica, a settlement belonging to the municipality of Grocka. This urban settlement on the southeastern outskirts of the city is often referred to as the "largest informal settlement in Europe." Characterized in this manner, it attracts considerable attention from researchers in various scientific disciplines, primarily geographers. This study aims to provide insight into the urban-geographical characteristics of the Kaluđerica settlement. The methodology involves the analysis of available data sources, such as planning documentation, census statistics, and relevant studies in this field. The study specifically focuses on the socio-economic context of informal settlements, with a focus on the spatial-population development of the settlement and the differentiation of key stages in its development. The evaluation of the state of housing infrastructure is also an important element of the analysis of informal settlements such as Kaluđerica. Through this case study, the research seeks to contribute to a deeper understanding of the geography of informal settlements and provide a more detailed insight into the dynamics of their urban development through the analysis of socio-economic factors. The results of the study would contribute to identifying the main challenges faced by contemporary informal settlements and potentially serve as a basis for shaping urban planning strategies, policy development, and guiding interventions to effectively address these challenges.

Keywords: informal settlements, urban development, urbanization, Kaluđerica, Belgrade

³ Ph.D. student, suklidija@gmail.com